

LA CRISI DEL SEGLE III, PRELUDI DE LA FI DEL MÓN ANTIC¹

CARLES BUENACASA PÉREZ

Grup de Recerques en Antiguitat Tardana (GRAT)

Universitat de Barcelona

RESUM

L'any 235, quan Alexandre Sever fou occit per Maximí el Traci, es va inaugurar una «crisi» caracteritzada per una anarquia militar i per tot un seguit de crisis derivades i interconnectades entre elles: la politicoinstitucional, la militar, l'econòmica i la religiosa. Tradicionalment, es considera que aquest període es va cloure amb la pujada al tron de Dioclecià, l'any 284. Aquest emperador va instaurar un nou sistema polític, conegut per tetrarquia, que va permetre que quatre emperadors governessin al mateix temps però en plena concòrdia, gràcies al qual es va poder aplicar amb més eficàcia el cúmul de reformes que Dioclecià va posar en marxa per a redreçar l'Imperi. Ara bé, aquestes reformes tingueren un alt cost social i polític: una concepció teocràtica del poder que sacralitzava l'emperador i assimilava la seva funció de govern com una missió divina.

PARAULES CLAU

Crisi del segle III, Alexandre Sever, Dioclecià, anarquia militar, teocràcia política, tetrarquia.

The Crisis of the Third Century, the prelude to the end of the ancient world

ABSTRACT

In 235, when Alexander Severus was assassinated by Maximinus the Thracian, the «crisis» started that is characterised by military anarchy and a whole

1. Aquest estudi s'insereix en la línia d'investigació del Grup de Recerques en Antiguitat Tardana (GRAT), Grup de Recerca de Qualitat de la Generalitat de Catalunya, núm. 2009SGR1255 (adreça web: <http://www.ub.es/grat/grat01.htm>), i s'ha realitzat gràcies a la concessió del projecte d'investigació HAR2010-15183, subvencionat pel Ministeri de Ciència i Innovació. Amb relació als membres i les línies de recerca del GRAT, vegeu: <http://www.ub.edu/grat/grat122.pdf>.

number of ensuing, interconnected crises: political-institutional, military, economic and religious. Traditionally, this period has been seen as ending with the start of Diocletian's reign in 284. Diocletian implemented a new political system known as Tetrarchy which allowed four emperors to govern at the same time but in full agreement, thanks to which the load of reforms could be more effectively applied which Diocletian implemented to repair the Empire. However, these reforms had a high social and political cost: a theocratic concept of power that made the emperor sacred and turned his role in governance into a divine mission.

KEYWORDS

Crisis of the third century, Alexander Severus, Diocletian, military anarchy, political theocracy, tetrarchy.

Des que August va fundar l'Imperi romà, la gran preocupació dels monarques de la família julioclàudia fou si serien capaços de donar-li continuïtat enmig d'un ambient que, de temps en temps, es mostrava perillosament malenconiós del vell sistema republicà. De fet, després de la mort de certs emperadors que s'havien decantat vers tendències de govern autocràtiques (casos de Cal·lígula o Neró) sempre s'alçaven algunes veus (cada cop menys, però) que reivindicaven la restauració de la República.

Així doncs, l'obsessió de les dinasties Flàvia, Antonina i Severa fou consolidar les bases ideològiques d'un Imperi que ells desitjaven que fos etern. I, en aquest sentit, la preocupació per la seguretat de les fronteres fou una de les principals prioritats de la política imperial, tal com mostren els regnats de Trajà (98-117) i de Caracal·la (211-217), que van eixamplar els límits de l'Imperi duent-los fins a la Dàcia, el primer, i fins a Mesopotàmia, el segon. El principal benefici derivat d'aquestes actuacions bèl·liques fou l'assoliment de la pau interior i una generalitzada sensació de benestar. També amb aquesta finalitat de procurar la pau (aquest cop, en l'àmbit social) i eliminar tensions dins l'Imperi, l'any 212 Caracal·la, per mitjà de la *Constitutio Antonina* (*Papir Gissen*, 40), va concedir la ciutadania romana a tots els habitants que encara no en gaudien (fora d'unes poques excepcions com ara els *dediticii*). Tal com s'explicita en el text de la llei, amb aquestes mesures, allò que es pretenia era reforçar la cohesió social entre els habitants de l'Imperi per tal que amb l'ajut dels déus, que hi

són explícitament invocats, l'estat romà fos més fort que mai. Amb els Severs, dinastia que va regnar entre 192 i 235, per tant, culminava el període de pau i tranquil·litat a l'interior de les fronteres de l'Imperi que coneixem amb el nom de *Pax Augusta*, i que traspua a les obres de molts dels autors del període, com ara el cristià nord-africà Tertul·lià, qui a l'entorn del 210-213 escrigué: «Constatem amb certesa que el món està cada dia més ben conreat, i més ben proveït que en els temps passats. Tot resulta accessible, tot ens és conegut, tot es pot treballar... Hi ha ciutats per arreu, pobles per arreu, per totes bandes hi ha vida» (Tertul·lià, *De l'ànima*, 30, 3).

I. LA CRONOLOGIA DE LA CRISI: 235-284

Ara bé, amb la fi de la dinastia dels Severs, el 235, esdevinguda com a conseqüència de l'assassinat d'Alexandre Sever pel general Maximí el Traci, un usurpador a qui les fonts qualifiquen d'indigne per a la dignitat imperial, la situació d'estabilitat a nivell interior i exterior es va capgirar,² i es va iniciar un període d'anarquia militar de cinquanta anys (entre 235 i 284) que convencionalment fem acabar amb l'ascens al poder de Dioclecià (284-305), tot i que aquest monarca, no obstant, va pujar al tron en el context típic de la crisi del segle III, és a dir, després de l'assassinat del seu predecessor, aclamat per les seves tropes, i eliminant a continuació els seus competidors per tal d'imposar-se. Ara bé, la seva obra política fou tan immensa i transcendent que no només va permetre a l'Imperi sortir de la crisi en què es trobava sinó que, a més, va preparar la transició entre el món antic i el medieval: «After the reign of the Severi we seem to plunge into a long tunnel, to emerge only at the beginning of the Late Empire under Diocletian, and when we step out again into daylight unfamiliar country lies all about us».³

2. Xavier LOROT (1975), «Les premiers années de la grande crise du IIIe siècle: de l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 657-787, especialment p. 666-688 ; Karen HAEGEMANS (2010), *Imperial authority and dissent. The Roman Empire in AD 235-238*, Leuven, Peeters.

3. Robert LATOUCHE (1961), *The birth of the western economy*, Londres, Methuen & Co., p. 6. De fet, Dioclecià va evitar ser assassinat pel seu successor i el 305, després de vint-i-un anys de regnat, va decidir, per voluntat pròpia, abdicar del tron i deixar pas al seu hereu. Així doncs, es

En la historiografia moderna, aquest moment de la història de Roma es coneix per crisi del segle III,⁴ la qual alguns investigadors, com ara l'insigne Andreas Alföldy, han titllat de «gran crisi».⁵ Recentment, però, s'ha discutit molt sobre si cal emprar la paraula *crisi* o si fóra millor parlar de *les crisis* del segle III. I fins i tot s'ha qüestionat la durada cronològica d'aquesta crisi, tot entenent que entre 235 i 284 hi va haver moments d'estabilitat militar i econòmica, sobretot a partir de la dinastia dels emperadors il·liris (268-285).⁶ En el fons, es tracta d'un debat ideològic que depèn molt de la manera com entenguem el terme *crisi*, tal com posen de manifest les encertades paraules del professor Yves Modéran quan escriu:

Tout le problème est au fond de s'entendre sur le sens à donner au terme *crise*. S'il s'agit par là d'évoquer un processus de désintégration totale du sys-

va retirar al seu palau d'Split i allà va acabar feliçment els seus dies, vivint com un simple ciutadà (LACTANCI, *Sobre la mort dels perseguïdors*, 18, p. 1-6; EUTROPI, *Breuiari*, 27, p. 2-28).

4. Amb relació a aquest episodi històric, vegeu Andreas ALFÖLDI (1938), «La grande crise du monde romain au IIIe siècle», *L'Antiquité Classique*, núm. 7, p. 5-18; Arnold Hugh Martin JONES (1964), *The Later Roman Empire: 284-602*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, vol. I, p. 21-36; Anthony Richard BIRLEY (1976), «The Third Century Crisis in the Roman empire», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, núm. 58, p. 253-281, especialment p. 275-281; Ramsay MACMULLEN (1976), *Roman government's response to crisis A.D. 235-337*, New Haven, Yale University Press; Michel CHRISTOL (1982), «L'État romain et la crise de l'Empire (253-268)», *L'Information Historique*, núm. 44, p. 156-163; Géza ALFÖLDI (1989), *Die Krise des römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart, Steiner; Bruno BLECKMANN (1992), *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung. Untersuchungen zu den nachdionischen Quellen der Chronik des Johannes Zonaras*, Munic, Tuduv; Averil CAMERON (1993), *The Later Roman Empire, AD 284-430*, Londres, Fontana Press, p. 1-12; Karl STROBEL (1993), *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert. Modell einer historischen Krise?*, Stuttgart, Steiner; Jean-Michel CARRIÉ i Aline ROUSSELLE (1999), *L'empire romain en mutation: des Sévères à Constantin, 192-337*, París, Éditions du Seuil, p. 89-144; Yves MODÉLAN (2003), *L'empire romain tardif: 235-395 ap. J.-C.*, París, Ellipses, p. 19-69; John DRINKWATER (2005), «Maximinus to Diocletian and the 'crisis'», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 28-66.

5. ALFÖLDI (1938), p. 5-18.

6. Així, hi ha qui considera que la crisi no es féu sentir de manera generalitzada a tot el territori de l'Imperi romà, sinó només a les zones de frontera, i tampoc a tot el llarg del segment cronològic: STROBEL (1993); Christian WITSCHEL (1999), *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main, Marthe Claus.

tème au profit d'un autre, le mot est assurément inadéquat pour le IIIe siècle. S'il s'agit au contraire de qualifier ainsi une période durant laquelle, par une accumulation de difficultés les plus diverses, les composantes essentielles de ce système furent gravement perturbées ou même empêchées de fonctionner, sa pertinence n'est, à notre sens, pas contestable.⁷

I és que, certament, els contemporanis de la crisi van tenir la consciència de viure un llarg període de desordres de tot tipus i «d'acumulació de dificultats». Així, si el 210-213 Tertul·lià es congratulava per la *felicitas* dels seus temps, quaranta anys més tard (a l'entorn del 252-253), a la mateixa Cartago en què aquell escrivia, el bisbe Cebrià considerava propera la fi dels temps:

Has de saber que avui dia el món ja és vell, i que li manca la força d'abans; ja no té el mateix vigor ni la mateixa robustesa que antuvi, quan aleshores sí que érem realment grans. Resulta inevitable que disminueixi tot allò que toca ja a la seva fi, tot allò que camina vers l'abisme de la mort. Aquesta és la condició imposada al món, aquesta és la llei de Déu. (Cebrià de Cartago, *A Demetrià*, 4)

Per retòric que pugui semblar aquest text —que, certament, ho és— resulta indubtable que els contemporanis de Cebrià devien patir per la supervivència d'un Imperi que havia fet fallida a les seves fronteres, especialment, contra els gots i els perses sassànides.⁸ I que a més, a nivell intern, també patia una extraordinària divisió provocada per les disputes entre emperadors nomenats per les legions, de manera contemporània i en diferents províncies alhora.

Així doncs, per a un romà de mitjan segle III, el caràcter multiforme de la crisi, comparat amb els records de com n'era d'afortunada la vida dels plebeus en els temps gloriosos dels Antonins i dels Severus, convertia la seva època en un absolut caos. I és una altra font contemporània dels fets, Herodià, qui ens enumera els dos principals aspectes d'aquesta crisi multiforme:

7. MODÉRAN (2003), p. 60.

8. El caràcter catastròfic d'aquest període també es desprèn dels comentaris d'alguns autors més tardans: «desperatis rebus et deleto paene imperio Romano (EUTROPI, *Breviari*, 9, 9, 1); uenerabile hoc Romani nominis finitum esset imperium» (*Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 21, 1); i, igualment, ZÒSIM, *Història nova*, 1, 27, 1. Amb relació al tarannà catastrofista de les fonts antigues que ens informen sobre el període, vegeu Géza ALFÖLDI (1974), «The crisis of the Third Century as seen by contemporaries», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, núm. 15, p. 89-111.

Hom no sabia trobar en aquest espai de gairebé dos-cents anys [és a dir, mirant vers el període altimperial] una tan gran abundància de relleus en el poder imperial, ni uns tan freqüents canvis de fortuna en les guerres entre ciutadans o contra els estrangers, ni tampoc uns tan nombrosos moviments de poblacions i de conquestes de ciutats [...], ni moviments sísmics, ni pestes [...], ni finalment uns destins tan sorprenents per a tirans i emperadors [...], alguns dels quals, com que només anaven rere el títol i la glòria efímera, foren derrocats. Durant un període de seixanta anys, l'Imperi romà va restar en mans de més senyors dels que el temps exigia i es produïren un sens fi de situacions canviant i sorprenents. (Herodià, *Història romana*, 1, 1, 4-5)

És a dir que els aspectes que més cridaven l'atenció als qui van patir aquesta crisi foren el polític i el militar, tot i que encara n'hi havia un altre, que el text no esmenta, però que es deriva de la lectura: el vessant econòmic. Així doncs, la crisi del segle III va sorprendre els seus contemporanis perquè la van percebre com un ensorrament integral del seu món..., i, quan una cosa s'esfondra, la reconstrucció es pot fer sobre les mateixes bases o aprofitant les runes per a construir quelcom diferent. Els emperadors del segle III, com es veurà, van optar per la segona opció. D'aquí la transcendència històrica de la crisi, perquè va permetre una ruptura amb les bases politicoideològiques sobre les quals August i els seus immediats successors havien bastit l'edifici imperial.

Així doncs, la solució als greus problemes que aguditzaren la crisi del segle III ja fou proporcionada, en part, per alguns dels sobirans que la van patir en primera línia, començant per Gal·liè i aquells qui regnaren després d'ell. Per sobre de tot, aquests emperadors foren grans cabdills militars, però van reflexionar ben a fons sobre quines eren les febleses de l'Imperi i quines havien de ser les mesures per a contrarestar-les; i van començar a aplicar-les.⁹ Algunes de les seves propostes, com ara la de retornar a Roma la capitalitat de l'Imperi —proposta d'Aurelià—,¹⁰ van fracassar o foren descartades pels seus successors, però, en qualsevol cas, ells van posar la primera pedra d'una recuperació que

9. Michel CHRISTOL (1975), «Les règnes de Valérien et Gallien (253-268)», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 803-827; Lukas DE BLOIS (1976), *The policy of the emperor Gallienus*, Leyden, Brill; DRINKWATER (2005), p. 44-48.

10. Timothy David BARNES (1982), *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge-Londres, Harvard University.

es va materialitzar, finalment, durant el període de la tetrarquia fundada per Dioclecià (284-305) i, en alguns detalls, durant el regnat de Constantí i els seus successors (306-363).¹¹

Caldria ara enumerar, una per una, les diferents crisis que es van produir al llarg del segle III, l'amplada del seu abast i les solucions que es van proposar per tal de sobreposar-se a elles.

2. LA CRISI INSTITUCIONAL DERIVADA DE L'ESTAT D'ANARQUIA MILITAR

La crisi més important fou la institucional. L'assassí d'Alexandre Sever, Maximí el Traci (235-238), primer emperador d'aquest període tan crític, fou un general obscur, de rang eqüestre i sense vincles amb l'aristocràcia senatorial romana¹² que, tot i aconseguir alguns èxits militars, amb el seu irregular ascens al tron i per causa de la seva manca de noblesa no va aconseguir el respecte dels seus col·legues militars i ben aviat fou derrotat i mort per un altre general ambiciós, que també fou eliminat per un rival...¹³ i així durant els cinquanta anys

11. Probablement, Maximí era un *humilior* nascut en una guarnició del *limes* danubià vers l'any 173 que havia prosperat gràcies a la carrera militar: RONALD SYME (1971), *Emperors and biography. Studies in «Historia Augusta»*, Oxford, Clarendon Press, p. 179-193, especialment p. 185-189. Vegeu també ANGELA BELLEZZA (1964), *Massimino il Trace*, Gènova, Fratelli Pagano. Tot i el retrat brutal i cruel que d'ell ens han deixat tant Herodià com la *Història Augusta*, les seves aptituds militars han estat posades en evidència per E. DEMOUGEOT, en opinió del qual, les seves campanyes a les Gàl·lies contra els alamans van proporcionar a aquesta regió de l'Imperi vint anys de pau: ÉMILIE D'EMOUGEOT (1969), *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, París, Aubier Montaigne, vol. I, p. 253.

12. Un altre dels motius que, segons Herodià, expliquen la brevetat dels regnats imperials fou «l'afició dels soldats pels diners [és a dir, dels donatius en les cerimònies d'aclamació com emperador] i el menyspreu pels seus emperadors, fins el punt que els assassinats anaren contínuament en augment» (HERODIÀ, *Història romana*, 2, 6, 14). Sobre la inestabilitat del poder imperial al llarg del període: JONES (1964), vol. I, p. 21-22; MARINA SILVESTRINI (1993), «Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano», a ARNALDO MOMIGLIANO i ALDO SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 155-191; MODÉLAN (2003), p. 20-25; DRINKWATER (2005), p. 28-66. De fet, si fem cas de les fonts, només Zenòbia de Palmira (267-272), Tètric I (270-273) i el seu fill, Tètric II, van eludir l'execució després de la seva deposició gràcies al perdó del seu comú vencedor, Aurelià (270-275).

13. Hi hagué uns pocs emperadors que van morir en el camp de batalla o per causa d'alguna epidèmia: Deci (249-251) i el seu fill i cèsar, Herenni Etrusc (251), van sucumbir davant

següents, amb ben poques excepcions.¹⁴ I és que, com bé deia Herodià, durant aquests cinc decennis es detecta la més gran concentració de nominacions imperials en tota la història de l'Imperi romà: gairebé cinquanta emperadors, la major part dels quals amb uns regnats realment efímers.¹⁵ Serveixin d'exemple els casos de Màrius (269), emperador per dos o tres dies únicament; de Gordià I i Gordià II (238), que governaren trenta-sis dies; o de Tàcit i Florià (276), que regnaren a la ciutat de Roma consecutivament, sis mesos el primer i dos mesos el segon. Els regnats més llargs del període foren els dels contemporanis Pòstum (260-269), emperador a les Gàl·lies per nou anys, i Gal·liè, que va governar l'Imperi central durant vuit anys (260-268).

Les conseqüències més immediates d'aquesta situació foren la pèrdua de la unitat territorial i, sobretot, el desprestigi del títol d'emperador. Aquest càrrec va quedar tan devaluat que entre 235 i 284 no es va poder consolidar cap dinastia i qualsevol que tingués un exèrcit (i diners amb què comprar-lo) reclamava per a ell la dignitat imperial, i entrava en disputa amb els seus rivals més propers en un intent per aconseguir la major part de control territorial. A més, el 260, com es veurà en el següent apartat, la majestat imperial va caure totalment per terra quan Valerià fou capturat viu pels perses i, poc després, brutalment executat a la cort dels Sassànides.

Així doncs, fou al seu fill i successor, Gal·liè, a qui va tocar començar a treballar per tal que els seus súbdits veiessin de nou en la figura imperial el seu líder i el pare de tots ells (*pater patriae*). Per aconseguir-ho, va haver de reformular la ideologia imperial, i fou en aquest procés que se sacrificaren els ideals augusteus de *princeps inter pares* i de la diarquia emperador-senat que caracteritzaren l'ideal de bon govern a l'alt imperi en favor d'una nova concepció del

els gots; Valerià (253-260) fou derrotat pels perses sassànides i morí en captiveri a Pèrsia; Regalià (260) fou mort pels roxolans; Claudi II (268-270) i, potser també, Hostil·lià (251) foren víctimes de la pesta; i Car (282-283), segons uns, fou afectat per una malaltia sense especificar i, segons altres, fou fulminat per un raig. Amb relació a la designació imperial i els intents, mai reeixits, per assentar la successió i crear dinasties duradores al llarg d'aquest període, vegeu LO CASCIO (2005), p. 156-169.

14. Segurament, no li falta raó a AURELI VÍCTOR (*Llibre dels cèsars*, 24, 9-11) quan, escrivint uns cent anys més tard, afirma que la majoria tenien uns orígens socials modestos i ben poca formació.

15. Harold MATTINGLY, Edward A. SYDENHAM i Percy WEBB (1933), *Roman imperial coinage*, Londres, Spink & Son, vol. v/1.

poder que, primerament, passava per l'associació entre el monarca i una divinitat que el protegia i l'apadrinava; de fet, en una molt eloqüent moneda de Gal·liè, aquest apareix mirant vers el cel, com esperant trobar en ell la inspiració divina per a prendre bones decisions. És per això que a les restes epigràfiques i numismàtiques conservades del seu regnat Gal·liè es presenta com l'escollit de Júpiter, divinitat presentada com el «protector de l'emperador» (*conseruator Augusti*); altres déus i deesses són qualificats d'«acompanyants» (*comites*) del monarca (principalment, Mart i Apol·lo, però també Neptú, Hèrcules, Mercuri, Saturn, Diana, Vesta, Venus, Rhea Sílvia, Minerva i Juno Regina).¹⁶ En el mateix sentit cal justificar l'adopció del sobrenom *theophiléstatos* (és a dir, 'l'estimat per la divinitat') que apareix en algunes de les seves inscripcions.

Ara bé, la major part dels monarques del període no van confiar la seva protecció a Júpiter i, de fet, tant Aurelià (270-275) com la resta dels emperadors il·liris van preferir associar-se amb el Sol i van instaurar-lo com la divinitat principal del panteó romà (Eutropi, *Breviari*, 15, 1; Aureli Víctor, *Llibre dels cèsars*, 35, 7).¹⁷ No obstant, el culte solar del segle III ja tenia poc a veure amb el de la divinitat oriental que Heliogàbal (218-222) havia trasplantat a Roma des d'Emesa. En els temps d'Aurelià, el culte al Sol havia derivat vers l'henoteisme solar, és a dir, vers un culte sincrètic en què el Sol s'havia assimilat amb altres déus (principalment, Mitra, Baal, Elagabal, Apol·lo i, fins i tot, Crist). Així, de cara als seus súbdits, Aurelià va difondre la idea que gaudia d'una relació molt especial amb el Sol i per això va prendre el costum de dur la diadema enjoiada, que el feia refulgir com el seu patró celestial; va qualificar aquesta divinitat, a les inscripcions i les monedes, de «company de l'August» (*comes Augusti*) o, també,

16. Amb relació a la política d'Aurelià: Gaston H. HALSBERGHE (1972), *The cult of Sol Invictus*, Leiden, Brill, especialment p. 130-171; Eugen CIZEK (1994), *L'empereur Aurélien et son temps*, París, Les Belles Lettres.

17. Monedes que glossen la d'Aurelià com a déu i senyor de l'Imperi romà (*Imperator deus et dominus Aurelianus Augustus*): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 299, núm. 305-306. Monedes dedicades a Apol·lo (*Apollo conseruator Augusti*): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 268, núm. 22-23; p. 272, núm. 66; p. 283, núm. 160-162; i p. 291, núm. 243. Monedes dedicades al Sol amb diversitat de llegendes: a) com a *conseruator Augusti*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 305, núm. 353; p. 307, núm. 371-373; p. 308, núm. 383-385; b) com a *inuictus*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 271, núm. 54; 274, núm. 77-78; p. 282, núm. 154; 294, núm. 257; p. 299-300, núm. 307-315; p. 309, núm. 387; i p. 309, núm. 390; i c) com a *dominus imperii Romani*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 301, núm. 319-321.

de «protector de l'emperador» (*conseruator Augusti*); i fins i tot va proclamar que el Sol era el «senyor de l'Imperi romà» (*dominus imperii Romani*) i que ell, Aurelià, era el seu «representant» a la Terra (*uicarius Solis*).¹⁸

Amb aquestes afirmacions, els seus actes com a governant adquirien aleshores una dimensió divina que impossibilitava la desobediència. A més, aquest monarca també es va atribuir les fórmules «senyor nostre» (*dominus noster*) i la innovadora «emperador etern» (*perpetuus imperator*, que es troba a 29 inscripcions del seu regnat), en un intent per convèncer els seus súbdits que, malgrat els problemes de l'Imperi, el monarca era fort i etern.¹⁹

D'aquesta nova teologia imperial es derivava que, des d'aquell moment, era el Sol (i no les tropes) qui atorgava el poder imperial, amb la qual cosa Aurelià esperava desanimar els possibles usurpadors i els tiranicides. I això és el que il·lustra perfectament el continuador de Dió Cassi quan diu que Aurelià, entre 274 i 275, havent rebut la notícia d'una sedició militar, va assegurar als soldats que s'equivocaven si es pensaven que el destí dels emperadors estava a les seves mans, ja que era la divinitat qui li havia concedit la porpra i era només a ella a qui competia fixar la durada del seu regnat. No obstant les seves pretensions divinitzadores, Aurelià no va aconseguir convèncer els seus soldats, i fou assassinat. Els seus successors van renunciar momentàniament a aquestes justificacions teocràtiques, però no les van oblidar; només les van arraconar.

Així, ja en temps de pau, amb Dioclecià es van poder recuperar i amb elles es va construir el fonament ideològic de la tetrarquia, deixant però de banda el Sol i tornant a escollir, com Gal·liè, divinitats més tradicionals i d'una indubtable arrel romana: principalment, Júpiter i Hèrcules (i, en menor mesura, Mart i Mercuri). I fou en temps d'aquest sobirà que ja es va consagrar, definitivament, la rotunda i integral divinització imperial, d'una manera semblant a la practicada per emperadors del passat com ara Cal·lígula, Neró o Domicià, als quals aquestes pretensions els havien costat la vida. En el baix imperi, però, estava en

18. Com va escriure Peter Brown, la principal diferència entre l'exercici del poder imperial abans i després de la crisi del segle III fou que «soft» government was replaced by «hard» government» (Peter BROWN [1978], *The making of Late Antiquity*, Cambridge-Londres, Harvard University Press, p. 48). Per la seva banda, Andreas Alföldi considera que la monarquia teocràtica del segle III seria resultat d'un llarg procés evolutiu que ja començaria en temps dels Escipió i que fou minorat o accelerat segons els interessos de l'emperador regnant: ALFÖLDI (1938), p. 8-9.

19. JONES (1964), vol. I, p. 21-25.

joc l'estabilitat de l'Imperi romà i, per tant, es va cedir davant aquestes tendències autocràtiques i divinitzadores de la monarquia.

Com a complement d'aquest reforçament ideològic, Dioclecià va prendre mesures de caràcter més pràctic per tal de solucionar la inestabilitat política i militar. La base d'aquestes reformes fou la militarització de l'estat. I per això no resulta gens arriscat dir que, de fet, aquest emperador i els seus successors, fins el 476, van pensar i van actuar com a generals. Així doncs, el rol imperial es va assimilar amb el del general; la burocràcia es va organitzar seguint la jerarquia militar; i, en definitiva, l'Imperi es va concebre com un gran exèrcit que calia dirigir amb mà ben ferma.²⁰ En l'aspecte iconogràfic, aquesta realitat es va traduir en una gairebé exclusiva representació militaritzada del sobirà (és a dir, com a general victoriós) en les imatges oficials de l'època.²¹

En el pla institucional, imitant els procediments militars i a alguns dels seus predecessors, el 285, per tal d'afrontar els atacs a les fronteres de manera més ràpida i efectiva, Dioclecià va decidir associar al poder un col·lega, subordinat a ell, però amb control sobre la part occidental de l'Imperi, mentre que ell se'n reservava l'oriental. S'inicià així un període que anomenem *diarquia*, i que va durar fins el 293, quan la diarquia es va convertir en *tetrarquia* en ampliar-se a quatre el col·legi d'emperadors regnants.²²

A més, retornant als principis adoptius de l'època dels Antonins, es va establir que a l'hora d'escollir successor aquest es triés pel sistema d'adopció, encara que el monarca regnant tingués fills propis. Aquesta pràctica de dividir l'Imperi, de fet, serà la predominant en tot el baix Imperi romà, que entre 284 i 476 va restar quasi permanentment dividit: primer, entre els tetrarques (284-324); després, entre els fills de Constantí (337-350); a continuació, entre els emperadors de la família valentiniana (364-392); i a l'últim, des de 395, després de la mort de Teodosi I, moment en què es produí la darrera i definitiva partició. Això significa que, en aquests 192 anys, només hi hagué 30 anys d'unitat.

Per legitimar tant l'adopció d'un col·lega per al govern imperial com la divisió en dos de l'Imperi, Dioclecià no només va difondre el missatge que Júpiter

20. BARNES (1982).

21. RANUCCIO BIANCHI BANDINELLI (1976), *La fine dell'arte antica*, Milà, Feltrinelli.

22. JONES (1964), vol. I, p. 40-42; Alan Keir BOWMAN (2005), «Diocletian and the first Tetrarchy, A. D. 284-305», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 67-89.

i Hèrcules eren els patrons de l'Imperi, sinó que, a més, va propagar la idea que Júpiter era el pare de l'emperador oriental i que Hèrcules ho era del monarca occidental. D'aquesta manera, els sobirans eren les imatges visibles dels seus pares divins, tal com posen de manifest les denominacions *conspicuus et praesens Iuppiter* i *dominus et deus Hercules* amb què els panegírics o les llegendes numismàtiques es dirigeixen als tetrarques orientals i occidentals, respectivament.

I és també per aquest motiu que, en el panegíric del 291, es diu que Júpiter i Hèrcules governen l'Imperi a través de Dioclecí i Maximià, en un nou intent de retirar a l'exèrcit el costum de prendre la iniciativa en el procés de nominacions imperials (*Panegírics llatins*, 3 [11], 3).²³ Ara bé, aquesta construcció teològicopolítica que devia assegurar a l'Imperi una estabilitat eterna no va perdurar exactament igual a com Dioclecí l'havia concebuda més enllà de l'any 305 (moment en què aquest va abdicar voluntàriament del tron). Un cop Constantí es va convertir en monarca únic de l'Imperi (324), el revestiment teocràtic del poder formulat en l'època tetràrquica no fou abandonat, però sí es va reformular sobre noves bases ideològiques profundament revestides de cristianisme. Per això, l'any 346, Fírmic Matern, dirigint-se als fills de Constantí, va escriure: «Nosaltres ens veiem obligats, molt sants emperadors Constanci [II] i Constant, a implorar el socors de la vostra fe, que us aixeca tan alt per sobre la terra, i que us apropa tan alt dels cels i us permet seguir en totes les coses les ordres de Déu» (Fírmic Matern, *Sobre l'error de la religió dels pagans*, 16). A més, una altra de les innovacions constantinianes fou la transmissió hereditària del poder imperial dins d'una mateixa família, sancionada pel déu dels cristians, de tal manera que era déu qui escollia el nou monarca fent-lo néixer en el si de la família imperial (de nou la inspiració en la ideologia tetràrquica, però amarada de cristianisme).

A més, a la cort baiximperial el cerimonial va adquirir una transcendència enorme. Aquest es va centrar a l'entorn de l'adoració de la porpra, és a dir, la reverència de l'emperador com un ésser sagrat i objecte de culte, car, com diu Ammià Marcel·lí: «Dioclecí August fou el primer que va imposar el costum

23. Igualment, en una inscripció dels temps de Dioclecí es diu que l'emperador és l'únic responsable del benestar dels temps: «laetitia publicae caerimoniarumque omnium autor(i)» (*Année Épigraphique*, núm. 666 [1972]). Vegeu: William SESTON (1946), *Dioclétien et la Tétrarchie*, París, De Boccard; C. E. V. NIXON (1981), «The "Epiphany" of the Tetrarchs? An Examination of Mamertinus' Panegyric of 291», *Transactions of the American Philological Association*, núm. 111, p. 157-166; Frank KOLB (1987), *Diokletian und die erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter.

de fer-se adorar com els reis estrangers (*externus et regius mos*)» (Ammià Marcel·lí, *Història*, 15, 5, 18).²⁴ I és que, com a reforç i suport de les pretensions divinitzadores de la monarquia, es van adoptar alguns gestos que subratllaven les característiques àuliques del governant: l'abraçada entre els tetrarques per indicar la concòrdia entre els emperadors;²⁵ la invisibilitat del monarca, que només es deixava veure pels súbdits en comptades ocasions (i envoltat d'una parafernàlia exageradament teatralitzada);²⁶ i l'agenollament davant l'emperador (la *proskynesis*) quan un personatge era rebut en audiència davant la cort, en reconeixement de la sagrada majestat imperial.²⁷ A més, atès que el sobirà era un ésser diví, tot allò relacionat amb ell adquirí una dimensió sagrada: el palau es transformà en temple; el monarca s'envoltà d'encens, com les estàtues de les divinitats; i davant la seva presència s'imposà un silenci pietós com a les celebracions de les litúrgies divines.

En darrer terme, aquest procés de divinització de la figura imperial va anar acompanyat de tota una iconografia intimidatòria que volia reforçar l'allunyament de l'emperador respecte del pla terrenal en què vivien els seus súbdits, simples mortals. Per això, desaparegueren les togues i les barbes denses, i el rostre imperial s'envoltà d'un nimbe que subratllava el caràcter sobrehumà i mostrava la llum eterna enmig de la qual vivia el monarca;²⁸ els ulls es repre-

24. En el mateix sentit s'expressen AURELI VÍCTOR (*Llibre dels cèsars*, 39, 2-4) i LACTANCI (*Sobre la mort dels persecutors*, 21, 2), tot i que aquest darrer atribueix la iniciativa a Galeri. Segons sembla, l'adoració de la porpra i, en especial, l'agenollament davant l'emperador (*proskynesis*) era un ritual practicat en el món militar i, de manera informal, ja en temps de la dinastia dels Severs: Frank KOLB (2001), *Herrscherideologie in der Spätantike*, Berlín, Akademie Verlag.

25. En són un bon exemple el grup dels tetrarques de la Biblioteca Vaticana o l'escultura dels Tetrarques a la façana exterior de la basílica de San Marco de Venècia.

26. Normalment, l'emperador es deixava veure amb ocasió de la seva entrada triomfal a les ciutats (*l'adventus*), una ocasió perfecta per al desplegament del fast i l'exhibició de força militar. Tenim una bona descripció d'aquesta cerimònia en la de l'entrada triomfal de Constanci II a Roma l'any 357: AMMIÀ MARCEL·LÍ, *Història*, 16, 10, 13-15. Vegeu també el relat referit a la visita a Roma de l'emperadriu Eusèbia en el 354: JULIÀ, *Discursos*, 2, 129C.

27. Amb relació al nou cerimonial imperial, vegeu Ramón TEJA (1993), «Il cerimoniale imperiale», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 613-642; KOLB (2001).

28. En aquest sentit, resulta molt eloqüent que la llegenda del revers de la moneda de Constanci Clor encunyada a Trèveris l'any 297, que celebra l'entrada del monarca a Londres després de derrotar l'usurpador Al·lectus, presenti Constanci com aquell que ha retornat a Britània la llum eterna (*redditor lux aeternae*): Carol Humphrey Vivian SUTHERLAND i Robert

sentaven grossos i aixecats vers el cel, com indicant la connexió divina que el monarca mantenia amb el seu protector celestial; els vestits es feren de porpra i fil d'or, i es recobriren de gemmes, convertint-se en un atribut exclusiu de la monarquia; la diadema enjoiada coronà el cap; el ceptre (o, de vegades, un orbe) se sostenia amb fermesa a les mans; i els peus foren recoberts amb sabates curulles de joies.²⁹

Tota aquesta política de reforçament de la figura imperial va provocar, en última instància, un afebliment de la dignitat personal del súbdit, independentment de la classe social a què aquest pertanyés: «Le système social et administratif tout entier, bien plus encore, toute la vie, étaient réduits à un seul dénominateur, l'empereur».³⁰

3. LA CRISI MILITAR

Derivada de la crisi institucional, i alimentada per aquesta, es produí una profunda crisi militar que, a més de les disputes entre els diferents contendents pel títol imperial, es veié agreujada per l'afebliment de la defensa de les fronteres. El moment culminant de les desfetes militars de l'Imperi es va produir l'any 260, quan tingué lloc la catastròfica derrota romana a Edessa, que va comportar la captura i l'empresonament de l'emperador Valerià pels perses sassànides, els quals, al cap de poc, el van acabar executant brutalment després de fer-lo objecte de diverses humiliacions.³¹ I és que, des de l'ascens de la dinastia sassànida al

Andrew GLENDINNING CARSON (1967), *Roman imperial coinage*, Londres, Spink & Son, vol. VI, p. 167, núm. 34.

29. PRUDENCI, a la seva *Hamartigenia*, dóna una bona descripció del fast i luxe dels vestits imperials i privats. Vegeu Sabine G. MACCORMACK (1981), *Art and ceremony in Late Antiquity*, Berkeley-Londres, University of California Press; Clementina PANELLA (ed.) (2011), *I segni del potere. Realtà e immaginario della sovranità nella Roma imperiale*, Bari, Edipuglia. Un bon exemple de la nova manera de representar la figura imperial el tenim a la península Ibèrica, en el famós *missorium* de Teodosi I (avui dia a la Real Academia de la Historia de Madrid), un disc de plata amb una escena de recepció imperial que l'emperador va regalar a un alt personatge de la seva cort o algun dels seus parents o amics. Tal com es pot veure en aquesta peça, els símbols iconogràfics de la nova representació imperial eren: el mantell de porpra, la diadema, l'orbe i el ceptre.

30. ALFÖLDI (1938), p. 14. Vegeu també l'estudi més recent: Mario MAZZA (1970), *Lotta sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo dC*, Catania, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia.

31. *Res gestae diui Saporis*, 3 (d'aquest text hi ha una traducció al francès d'A. Maricq i publicada l'any 1958 a *Syria*, núm. 35, p. 295-360); LACTANCI, *Sobre la mort dels persecutors*, 5, 2-6;

tron de l'Imperi persa (226 dC), aquest estat veí havia entrat en una fase de gran bel·licisme i pressió militar sense repòs a la frontera oriental que fou una de les principals preocupacions de l'estat romà des de 230 (data del primer atac) fins a 298 (data de la signatura del tractat de pau).³²

Ara bé, tot i l'agressivitat constant dels perses al *limes* oriental, el front que més problemes militars va donar a l'Imperi fou el del Rin-Danubi.³³ Allà, els conflictes foren conseqüència de la confluència de dos fenòmens desconeguts per a l'Imperi fins aquell moment. El primer es derivava d'un canvi profund en la naturalesa del problema germànic, amb l'aparició de tres pobles (els gots, els vàndals i els burgundis) amb unes intencions agressives molt més accentuades.³⁴ El segon era resultat de la reorganització d'antics veïns en coalicions noves al servei d'un projecte més bel·licista, com ara els saxons, els francs, els alamans i els jutungues, al Rin; i els dacis i els sàrmates, al Danubi.³⁵ I és que, fins aquell moment, Roma havia estat sempre qui agredia i el seu sistema de defenses no estava preparat per a quedar-se a la defensiva.³⁶

ZÒSIM, *Història nova*, 1, 36. Amb relació a aquest esdeveniment: Bernhard H. STOLTE (1971), «The Roman emperor Valerian and Sapor I, king of Persia», *Rivista Storica dell'Antichità*, núm. 1, p. 157-162; CHRISTOL (1975), p. 817-821.

32. Segons HERODIÀ (*Història romana*, 6, 4, 5), el fundador de la dinastia, Ardashir I, pretenia restaurar l'extensió territorial dels emperadors Aquemènides i volia arribar fins a l'Egeu. Sobre els problemes militars amb els Sassànides, vegeu: Engelbert WINTER (1988), *Die sassanidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts n. Chr. – ein Beitrag zum Verständnis der aussenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Grossmächten*, Frankfurt am Main, Peter Lang; Brent D. SHAW (1999), «War and violence», a Glenn W. BOWERSOCK, Peter BROWN i Oleg GRABAR (ed.), *Late Antiquity: a guide to the postclassical world*, Cambridge-Londres, Harvard University Press, p. 130-169; MODÉLAN (2003), p. 36-44; Richard N. FRYE (2005), «The Sassanians», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 461-480, especialment p. 468-474.

33. ZÒSIM, *Història nova*, 1, 67-68. JONES (1964), vol. I, p. 25; MODÉLAN (2003), p. 25-36; Malcolm TODD (2005), «The Germanic peoples and Germanic society», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 440-460.

34. Especialment preocupant al llarg de tot el període foren els atacs dels gots: Suzanne TEILLET (1984), *Des goths à la nation gothique*, París, Les Belles Lettres, p. 314-334; Herwig WOLFRAM (1988), *History of Goths*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press, p. 43-47; MODÉLAN (2003), p. 32-33.

35. MODÉLAN (2003), p. 33-36.

36. Amb relació als canvis de caràcter ideològic i militar esdevinguts en la frontera del Rin-Danubi entre els segles I-V dC, vegeu: Jerzy KOLENDO (1993), «I barbari del Nord», a

Altres fronts en què els romans van tenir problemes militars, tot i que de menys intensitat i freqüència, foren el nord de Britània i el nord d'Àfrica. Al Regne Unit, els caledonians van iniciar una guerra contra les tropes romanes assentades a Britània iniciada el 211 i que encara cuejava el 306. Pel que fa al front africà, aquest no va donar tants maldecaps als romans, tot i que els berbers no es van mostrar massa pacífics: els blemis van fer ràtzies sobre Egipte des de 256 fins a 298, com a mínim; a la Cirenaica i la Tripolitània es produïren ràtzies berbers el 246 i, sobretot, el 260/262; i una coalició de maures va protagonitzar una insurrecció general entre 253 i 260/262.³⁷

Per altra banda, en l'agreujament d'aquesta crisi militar també va influir el fet que el sistema d'acantonament de l'exèrcit romà directament sobre una línia defensiva establerta sobre els cursos del Rin-Danubi o al llarg del desert siríà, sense una segona línia de reserves d'efectius, es va mostrar ineficaç i va sucumbir davant la nova manera de fer la guerra dels germànics i dels perses sassànides, consistent en atacs massius i simultanis sobre diversos punts de la línia de defensa. La inadequació del sistema defensiu romà resta palesa en un fragment d'Orosi referit als esdeveniments de 260:

De sobte, amb el consentiment de déu, es deixen anar per totes bandes els pobles que havien estat convenientment col·locats i posats a l'entorn de les fronteres de l'Imperi, i un cop trencats els frens es llancen contra tots els territoris romans. Els germànics, després de travessar els Alps, la Rècia i tota Itàlia, van arribar fins a Ravenna. Els alamans, en la seva expedició a les Gàl·lies, passen també a Itàlia. Grècia, Macedònia, el Pont i Àsia són destruïdes per una invasió de gots. I, pel que fa a la Dàcia de més enllà del Danubi, aquesta es perd per sempre. Els quads i els sàrmates assolen els territoris de la Pannònia. Els germànics dels territoris més allunyats s'apoderen d'Hispania. Els parts s'emparen de Mesopotàmia i destrueixen Síria; queden encara per les diverses províncies, entre les ruïnes de les grans ciutats, petits i miserables indrets que conserven senyals de les seves desgràcies i el record del seu nom. Entre elles, fins i tot a Hispania recordo jo ara, com a consol de la meva recent desgràcia, la nostra Tàrraco. (Orosi, *Històries contra els pagans*, 7, 22, 6-8)

Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 425-441.

37. ZÒSIM, *Història nova*, 1, 71. MODÉLAN (2003), p. 30.

Així, com a conseqüència de la fallida de les fronteres i de la lluita interna entre els diferents candidats al poder, l'Imperi romà, tot i que va aconseguir conservar la seva supervivència com a estat, es va fraccionar territorialment i, de fet, durant un temps hi hagué tres «imperis romans» que reivindicaven ser l'«Imperi» romà: l'Occidental (amb base a les Gàl·lies),³⁸ el Central (amb base a Itàlia) i l'Oriental (amb base a Palmira).³⁹ Aquesta divisió es féu manifesta després de la victòria persa del 260 sobre l'emperador Valerià, moment en què Pòstum s'emparà del poder a les Gàl·lies i Macrí s'alçà a Orient per a reaccionar contra els perses. Pel que sembla, aquesta tripartició territorial es va considerar una estratègia imprescindible per tal d'evitar la ruïna total de l'Imperi, tal com s'infereix de la carta enviada per Pòstum (Imperi Occidental) a Gal·liè (Imperi Central), recollida pel continuador de Dió Cassi, en què aquell li diu que no ha estat coronat amb la voluntat de fer la guerra als romans, sinó amb la d'assegurar la frontera dels gals, els quals l'han escollit amb aquest fi. Aquest repartiment territorial fou, però, de curta durada, ja que, un cop la pressió a les fronteres es féu menys aclaparadora, l'Imperi Central va forçar la reunificació, l'artífex

38. Amb relació a Pòstum, creador de l'Imperi de les Gàl·lies i els seus successors, vegeu EUTROPI, *Breviari*, 9, 9-10 i 13; Jean LAFABRIE (1975), «L'empire gaulois. Apport de la numismatique», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 853-1.012; Ingemar KÖNIG (1981), *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, Munic, Beck; John F. DRINKWATER (1987), *The Gallic empire. Separatism and continuity in the north-western provinces of the roman empire A. D. 260-274*, Stuttgart, Franz Steiner; Richard John BOURNE (2000), *Aspects of the relationship between the central and Gallic empires in the mid to late third century ad with special reference to coinage studies*, Durham, Durham University; MODÉRAN (2003), p. 47-52. Al contrari d'allò que alguns han defensat, l'Imperi de les Gàl·lies no fou resultat de l'expressió d'un sentiment nacional i separatista gal (tesi d'A. von Domaszewski), ja que del fet que la titulatura imperial dels seus sobirans fos sempre la tradicional (i la mateixa que empraven els seus col·legues imperials contemporanis de l'Imperi Central) es desprèn que els emperadors gals pretenien l'objectiu final de conquerir l'Imperi tot sencer.

39. Avui dia, la historiografia tendeix a concedir un cert crèdit a les afirmacions d'EUTROPI (*Breviari*, 9, 10-11) segons les quals Odenath de Palmira va actuar en consonància amb Gal·liè per evitar la disgregació de l'Imperi i frenar l'avanç dels perses després de la derrota de Valerià. Amb relació a l'Imperi oriental, vegeu Jean GAGÉ (1964), *La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre*, París, Albin Michel; Richard STONEMAN (1992), *Palmyra and its empire. Zenobia's revolt against Rome*, Ann Arbor, The University of Michigan Press; Eugenius EQUINI SCHNEIDER (1993), *Septimia Zenobia Sebaste*, Roma, L'Erma di Bretschneider; CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 98-100; MODÉRAN (2003), p. 41-42; DRINKWATER (2005), p. 44-52.

de la qual fou Aurelià (270-275): el 272, Zenòbia de Palmira fou obligada a retornar-li els territoris d'Orient després de ser derrotada al camp de batalla, i el 273-274 es va pactar amb Tètric l'abdicació voluntària del seu Imperi de les Gàl·lies.⁴⁰ D'aquesta manera, Aurelià va poder celebrar un triomf a Roma en què va exposar els dos monarques vençuts lligats al seu carro (Eutropi, *Breviari*, 9, 13; *Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 33-34), i va poder encunyar monedes glorificant-se com a *restitutor orbis*, *restitutor Orientis* o, també, *pacator orbis*.⁴¹

Així doncs, si el breu lapse de temps esdevingut entre 260 i 272/273 fou suficient perquè l'Imperi Central recuperés la iniciativa ofensiva i aconseguís aglutinar dins seu els seus rivals interns, això fou possible gràcies a les reformes militars que va començar a adoptar un dels seus immediats predecessors, Gal·liè, després de la derrota i captura del seu pare Valerià el 260. Fou aquest emperador qui, en opinió de molts autors,⁴² des de 261 va dissenyar una segona línia de defensa mitjançant una mena de destacaments militars permanents que va assentar a Milà, en una posició de rereguarda (per tant, relativament lluny del Rin o el Danubi). Per superar amb rapidesa la distància que els separava de les fronteres, aquest exèrcit es componia d'unitats de cavalleria (que en el fons eren els *comitatenses* d'època tetràrquica), tenia comandaments militars propis que només retien comptes dels seus actes a l'emperador i actuava amb independència de les forces d'infanteria acantonades sobre la línia de frontera (els *limitanei* de Dioclecià). Per altra banda, Gal·liè també va instal·lar legions vora els grans passos dels Alps i de la península Balcànica, seguint les iniciatives d'alguns dels seus predecessors, com ara Filip l'Àrab (244-249), qui va establir campaments de *vexillationes* en segona línia a la Itàlia del Nord (en llocs com ara Verona, Concòrdia o Aquileia), per a tenir més control sobre els passos dels Alps.

40. SILVESTRINI (1993), p. 189-190; MODÉLAN (2003), p. 24; DRINKWATER (2005), p. 51-52.

41. Sobre *restitutor orbis*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 299, núm. 300-303 (monedes en què l'emperador es fa qualificar d'*inuictus*); p. 299, núm. 305-306 (on Aurelià es defineix com a *deus et dominus natus*); i p. 306, núm. 367. Sobre *restitutor Orientis*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 307, núm. 374-375. Amb relació a *pacator orbis* (és a dir, 'pacificador del món'): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 265, núm. 6-7.

42. ALFÖLDI (1938), p. 11-14; LO CASCIO (2005), p. 158-162. Per contra, Yves Modélan considera que Gal·liè no va crear mai una cavalleria autònoma assentada a Milà, sinó que va multiplicar les unitats de cavalleria de l'exèrcit imperial que l'acompanyava en els seus desplaçaments, que van passar de 120 a 726 homes per legió: MODÉLAN (2003), p. 63.

De fet, des dels temps de Caracal·la, els esquadrons de cavalleria lleugera (*equites Mauri, equites Dalmatae...*) havien anat agafant cada cop més preponderància dins l'estratègia militar de l'exèrcit imperial. I, amb la recrudescència del bel·licisme a la frontera persa, també havia agafat gran importància la cavalleria pesada (*catafractarii o clibanarii*), tot i que aquests destacaments resultaven força cars de mantenir i encarien moltíssim el pressupost militar de l'Imperi.⁴³ Part d'aquesta nova cavalleria es va constituir amb destacaments mercenaris de germànics de les tribus d'enllà les fronteres més romanitzades, amb els quals es van establir pactes de federació (*foedus*) a canvi d'un sou.⁴⁴

Els anys de campanya de Gal·liè a les fronteres entre els anys 261 i 267 (especialment, la campanya contra els gots i els hèruls a l'Il·líric el 267), sumat als resultats d'aquestes innovacions militars, van començar a donar els seus fruits en temps dels denominats emperadors il·liris: Claudi II (268-270), Quintil (270), Aurelià (270-275), Probus (276-282), Car (282-283), Carí (283-285) i Numerià (283-284).⁴⁵ Aquests sobirans no només van derrotar els germànics invasors a la Gàl·lia renana i la frontera del Danubi (principalment, els gots, però també els vàndals, els burgundis, els alamans i els marcomans), sinó que a més, en temps de Car, els romans també es van imposar a la frontera oriental, on, buscant venjança per la derrota de Valerià el 260, van envair l'Imperi sassànida i van conquerir la seva capital, Ctesifont. La mort prematura de l'emperador poc després d'assolir aquesta gesta i la incapacitat dels seus dos fills (Carí i Numerià) per a donar estabilitat a la dinastia van impedir, però, treure profit d'aquesta victòria. En altres casos, els monarques van saber explotar les rivalitats entre les tribus germàniques per a distreure'ls de la seva agressivitat contra Roma, com féu Aurelià quan va induir gots i vàndals a lluitar per la possessió

43. Amb relació al conjunt de reformes militars, vegeu Jean-Michel CARRIÉ (1993), «Eserciti e strategie», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 83-154, especialment, p. 100-137.

44. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 137-139.

45. D'aquesta manera, els gots foren aturats el 269 per Claudi II; i els vàndals, associats amb els burgundis, el 279 per Probus. Sobre els emperadors il·liris i les seves gestes: Giovanni VITUCCI (1952), *L'imperatore Probo*, Roma, A. Signorelli, especialment p. 40-45 i 56-60; SYME (1971), p. 194-207 i 208-220; Leandro POLVERINI (1975), «Da Aureliano a Diocleziano», a Hilddegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 1013-1035, especialment p. 1023-1032; SILVESTRINI (1993), p. 187-191; MODÉRAN (2003), p. 23-25; DRINKWATER (2005), p. 48-58.

de la Dàcia occidental. Dioclecià i Constantí partiren d'aquestes reformes i milloraren el seu funcionament pràctic, per exemple, augmentant els seus efectius, generalitzant la seva existència per tot l'Imperi o creant uns comandaments militars específics.⁴⁶

4. LES CRISIS ECONÒMICA (DEMOGRÀFICA, MONETÀRIA I COMERCIAL)

Òbviament, l'estat de guerra continu, tant a la frontera com a l'interior de l'Imperi, i els saqueigs de ciutats que hi van anar aparellats (protagonitzats tant pels germànics com pels soldats romans dels diferents exèrcits contendents per la porpra imperial) van tenir importants conseqüències en el pla econòmic; entre d'altres, l'èxode rural vers les ciutats i un declivi demogràfic (especialment important a les províncies frontereres),⁴⁷ en el qual també incidiren la carestia d'aliments derivada de les confiscacions per alimentar l'exèrcit i la inflació associada a la política imperial de devaluar la moneda. A tot això caldria sumar encara els efectes d'una gran epidèmia de pesta que, procedent d'Etiòpia, va arribar a Egipte el 252, va atacar l'Àfrica Proconsular, Roma, Grècia, Il·líric, Síria, Mesopotàmia i, el 270, li va costar la vida a Claudi II (Cebrià de Cartago, *Sobre la mortalitat*, 1; *Història Augusta*, «Vida de Claudi», 12, 2). La recuperació demogràfica fou lenta però sembla ja assolida en els temps de Dioclecià, ja que el panegíric de Mamertí, en honor d'aquest emperador, es congratula del repoblament dels camps que s'aprecia en els seus temps.

Segons el testimoni de Cebrià de Cartago, la crisi econòmica que va afectar l'Imperi fou polimòrfica i integral, tal com es desprèn del seu catàleg de desgràcies presents: carestia d'aliments, augment dels preus, exhauriment de les mines i crisi de l'artesanat (Cebrià de Cartago, *A Demetrià*, 3). Ara bé, en realitat, el comú denominador de tota la crisi econòmica al llarg del segle III fou la devaluació de la moneda.

El sistema monetari romà recolzava en un trimetal·lisme que, en essència, havia estat instituït per August, amb lleugeres modificacions dels seus successors: una moneda d'or (*aureus*; 7,4 grams amb 99% de metall), equivalent a 25

46. MODÉLAN (2003), p. 89-91 i 120-124.

47. Per exemple, a la Tràcia, Probus va haver d'establir poblacions bàrbares vençudes per tal de combatre el descens demogràfic a la zona: MODÉLAN (2003), p. 53.

denaris; una moneda de plata (*denarius*; 3,3 grams amb un tant per cent de metall que es va anar reduint des del 93% de l'època augustea fins al 50% d'època dels Severs) i una moneda de bronze (*sestertius*; 27 grams). Ara bé, ja en temps de la dinastia dels Severs, el cost creixent de les necessitats militars de l'Imperi feia cada cop més difícil equilibrar la balança ingressos/despeses, i pràcticament impossible estalviar per a tenir reserves de numerari per al futur. La solució fou començar a reduir la quantitat de plata dels denaris, que era la moneda sobre la qual recolzava l'economia romana. Com a resultat, se'n va derivar una pèrdua del valor intrínsec del denari, que va provocar una inflació galopant, qualificada per la historiografia recent com a *nominal* per a marcar la diferència amb els fenòmens inflacionistes moderns, vinculats a la balança de pagaments i a la cobertura de les monedes nacionals amb reserves de metall o d'un altre tipus.⁴⁸

Per combatre la inflació, l'estat romà va procedir a una nova depreciació del valor intrínsec de les monedes (especialment, el denari) que, segons els períodes, va tenir o no conseqüències sobre els preus segons que el caràcter fiduciari de les monedes fos acceptat, o no, pels usuaris. Així doncs, per tal de no persistir amb la política deflacionista, l'any 215 Caracal·la va crear l'*antoninianus*, una moneda nova, també de plata, que pesava 5 grams i també tenia un 50% de metall, però el valor oficial de la qual es va imposar, artificialment, en dos denaris. Dió Cassi (*Història romana*, 78, 15, 1) ens recorda com la moneda fou acollida amb desconfiança pels comerciants.⁴⁹

Al llarg de la crisi del segle III, les necessitats econòmiques dels emperadors foren més elevades que mai, i, a més, aquests restaven totalment dependents de la moneda per mantenir la fidelitat de les seves tropes (*donatium*).⁵⁰ I, com que els monarques tot sovint no tenien prou amb el que recaptaven en concepte d'impostos, botins de guerra o saquejos dels territoris dels usurpadors veïns, per tal d'augmentar els seus recursos van recórrer, fins i tot, a les mesures desesperades que Herodià (*Història romana*, 7, 3, 1-5) atribueix a Maximí el Traci: les

48. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 564. Vegeu també Michael CRAWFORD (1975), «Finance, coinage and money from the Severans to Constantine», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 560-593, especialment p. 562-575.

49. William E. METCALF (CUR.) (2012), *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford, Oxford University Press, p. 515-517.

50. JONES (1964), vol. I, p. 26-30. La devaluació de la moneda va arribar al seu clímax en el temps de Gal·liè, els denaris del qual no tenien més d'un 5% de plata.

confiscacions de patrimonis aristocràtics privats i l'espoliació del patrimoni i els guarniments dels temples.

Ara bé, la línia general de la política econòmica dels emperadors de la crisi del segle III fou continuar alterant la llei de les monedes, i així, el 268, l'*antoninianus* només duia un 1% de plata (de vegades, però, no tenien altre remei perquè hi havia monarques que no tenien mines de metalls al territori que controlaven). Per consegüent, la progressiva pèrdua de metall de les monedes féu progressar encara més la inflació. Serveixi d'exemple el preu del blat egipci, que, entre 269 i 293 es va multiplicar per tretze.⁵¹

Pel que fa a les monedes de bronze i or, en aquest context econòmic l'encunyació de moneda de bronze (el sesterce) fou considerada innecessària i, de fet, a Roma es van deixar d'encunyar entre 255 i 260. I, pel que fa a la moneda d'or, o bé es va atresorar o bé es va reservar per als donatius als soldats.

A l'entorn de 274, Aurelià va intentar frenar l'augment dels preus substituint els *antoniniani* en circulació per *aureliani*, una moneda de coure platejada (4 grams, amb una quantitat de plata a l'entorn del 4,8%), amb un valor nominal de 20 sestercis i un valor intrínsec de dos *antoniniani* (que en aquells temps pesaven 2,7 grams i només duien un 2,7% de plata) (Zòsim, *Història nova*, 1, 61, 3).⁵² A més, també va tornar a encunyar sestercis de bronze amb els seus submúltiples, i va continuar fent l'*aureus*, amb una modificació de pes (6,45 grams), però mantenint la llei d'època augustea (99% de metall). Ara bé, el va encunyar en petites quantitats i el va reservar per a donatius als soldats i el pagament del sou dels alts funcionaris i els oficials superiors de l'exèrcit. Per això, si el 238 un *aureus* valia 25 denaris, en l'època d'Aurelià li donaven una equivalència de 800 denaris.

51. Amb relació a l'evolució del preu del blat i d'altres productes a Egipte durant la crisi del segle III, vegeu Jon Edward LONDON (1990), «The face on the coins and inflation in Roman Egypt», *Klio*, núm. 72, p. 106-134.

52. Amb reforma d'Aurelià, doncs, l'*aurelianus* tenia a l'entorn de 0,19 grams de plata enfront dels 0,07 grams de l'*antoninianus*. Vegeu CRAWFORD (1975), p. 575-577; Elio LO CASCIO (1993), «Dinamiche economiche e politiche fiscali fra I Severi e Aureliano», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 247-282, especialment p. 259-278; Mireille CORBIER (2005), «Coinage and taxation: the state's point of view, A. D. 193-337», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 327-392, especialment p. 330-346.

En realitat, la reforma del patró plata feta per Aurelià era més propagandística que real. L'*aurelianus* no era res més que una moneda de billó amb un revestiment de plata que la feia molt brillant (en un intent desesperat d'inspirar fortalesa i recuperació econòmica), però que no igualava la quantitat de plata que havien tingut inicialment els dos *antoniniani* als quals cada *aureliani* pretenia equivaldre (és a dir, 2,5 grams x 2 = 5 grams). Per tant, era una moneda fiduciària, l'èxit de la qual depenia de la confiança dels usuaris,⁵³ i l'assassinat de l'emperador poc després d'aquestes reformes no va permetre el restabliment d'aquesta confiança. I és que la sobrevaluació manifesta que representava l'*aurelianus* no va passar desapercebuda entre els comerciants. Ara bé, aquests no podien fer res al respecte i, sobretot, no es podien negar a agafar-la quan eren els representants imperials mateixos els qui els pagaven amb ella els subministres que compraven per a la cort o l'exèrcit, atès que estava prohibit per llei rebutjar moneda que dugués gravada l'efigie imperial (Pau, *Sentències*, 5, 25, 1). Ara bé, un cop l'emperador moria sí que es permetia rebutjar la seva moneda i, per tant, el nou emperador havia d'abastir novament el mercat amb numerari que dugués la seva efigie, el qual tampoc no tenia la quantitat de metall esperada pels comerciants, i a la seva mort les seves monedes també quedarien fora de circulació.

Finalment, la crisi de la moneda de plata, utilitzada com a base de les transaccions comercials, també va esfondrar els intercanvis de productes de luxe i de llarga distància, provocant al mateix temps que les ciutats tendissin vers l'autarquia. No obstant això, l'arqueologia ha demostrat que si bé aquesta realitat fou més o menys habitual a Orient, on els problemes amb els perses van afectar les transaccions comercials entre els dos estats, a Occident la crisi comercial seria més episòdica. La troballa del derelict *Cabrera III* (enfonsat a la costa baleàrica i datat el 258), així com altres indicis arqueològics, permeten detectar una normal comunicació comercial entre Hispània, Àfrica i Itàlia a tot el llarg del segle III.⁵⁴

Els qui més van patir totes aquestes crisis de caràcter econòmic foren els petits i els mitjans camperols, mentre que els aristòcrates, que tenien un patrimoni molt més dispers, podien compensar les pèrdues en una regió en conflicte

53. La major part dels historiadors tardoantics que es refereixen a aquesta reforma indiquen que va anar seguida per una violenta revolta d'encunyadors de moneda de la ciutat de Roma: EUTROPI, *Breviari*, 9, 14; AURELI VÍCTOR, *Llibre dels cèsars*, 35, 6; *Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 38, 2.

54. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 128.

amb la producció que obtenia en una altra que estava en pau, i a més, com que convertien la seva riquesa en or, tenien reserves metal·líferes amb les quals afrontar les possibles catàstrofes que tinguessin lloc en algun dels seus *fundi*. Per això, entre la població civil es va imposar un sistema d'intercanvis i, sobretot, de cobrament d'impostos que afavoria el pagament *in natura*. Aquest sistema també convenia a l'estat, que d'aquesta manera s'estalviava de comprar al mercat productes (especialment, primeres matèries) que li eren imprescindibles per al manteniment de la cort i de l'exèrcit.

Tot i les deficiències de la reforma monetària d'Aurelià, els seus successors es van abstenir de manipular o alterar la seva encunyació, i els *aureliani* van sobreviure en els decennis següents fins als temps de Dioclecià, qui entre 294 i 296 va restablir el trimetal·lisme i, pel que fa a les monedes de plata, va recuperar l'estàndard del denari neronià (és a dir, 3,40 grams, totalment fet en plata, que era anomenat *argenteus*); va fer una moneda més pesada (9,69 grams, amb un 3,20% de plata) que es va dir *nummus* (o, també, *folis*); i va substituir els *aureliani* per *neoantoniniani* (gairebé sense cap part de plata). Així, un *argenteus* equivalia a 5 *nummi*, i un *nummus* valia 5 *neoantoniniani*. Dioclecià també va fer moneda d'or, l'*aureus*, però en molt petites quantitats, i no va tenir cap impacte en la reactivació econòmica.⁵⁵

A més, també, en el pla econòmic, Dioclecià va adoptar mesures de control de preus (com ara l'Edicte del Màxim)⁵⁶ que van retornar la confiança als mercats i es van mostrar eficaces per a reactivar l'economia i relançar el comerç de llarga distància.

La normalitat monetària, però, es va completar en temps de Constantí, amb la generalització i la multiplicació de les encunyacions d'or (*solidus*, amb una equivalència a 1.000 denaris). A partir d'aleshores, el *solidus* es va convertir en la moneda de referència de l'administració a l'hora d'imposar les multes i el pagament d'impostos, com ara la *lustralis collatio*, que es pagava sobre els

55. Amb relació a les estratègies dels emperadors il·liris, Dioclecià i Constantí per a restablir la prosperitat econòmica de l'Imperi, vegeu JONES (1964), vol. I, p. 61-68; CRAWFORD (1975), p. 575-588; Jean-Michel CARRIÉ (1993), «Le riforme economice da Aureliano a Costantino», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 283-322; MODÉLAN (2003), p. 55-58.

56. Marta GIACCHERO (CUR.) (1974), «*Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium*»: *in integrum fere restitutum e latinis graecisque fragmentis*, Gènova, Istituto di storia antica e scienze ausiliare.

beneficis comercials, o el *folis senatorius*, que gravava les propietats senatorials (Zòsim, *Història nova*, 2, 38, 1-4). I és d'aquest terme llatí (*solidus*) que procedeix el nom del *sou* medieval.

5. LA CRISI RELIGIOSA

Per acabar amb aquesta enumeració d'aspectes de la crisi, també caldria subratllar la importància de la crisi religiosa, una realitat que també hagué de ser afrontada pels emperadors en la seva política de restauració. I és que durant aquests cinquanta anys es detecta entre el poble un desencís generalitzat envers les divinitats del panteó tradicional romà, així com una certa desconfiança en els seus poders com a protectores de l'Imperi. Com a resposta, i en aquesta conjuntura de caos generalitzat, es va produir un augment dels cultes denominats místics, que es caracteritzaven per oferir una vida en el més enllà força més plaent que la present. Entre aquestes religions hi havia el mitraisme, els misteris eleusins, el culte a Isis i Serapis i, també, el cristianisme, que precisament durant aquest període d'anarquia va patir les tres persecucions més cruels i amb el nombre més alt de màrtirs fins aleshores conegudes: la de Deci (249-251), la de Valerià (257-260) i la de Dioclecià (303-311).⁵⁷ Ara bé, per causa del seu tarannà místic, fou també en aquest període que el cristianisme va experimentar un extraordinari augment de fidels (Eusebi de Cesarea, *Història eclesiàstica*, 8, 1, 2-6), tant per la base de la piràmide social romana (entre els plebeus urbans i rurals) com en ascens vers les classes social més elevades (entre cavallers i senadors).

Pel que fa al tema de les persecucions de cristians, avui dia existeixen nombrosos i acurats estudis dedicats a aquesta qüestió, per la qual cosa remetem a dos treballs que incorporen la bibliografia més rellevant sobre el tema,⁵⁸ i ens limitarem a recordar que la major agressivitat de l'estat en l'eradicació del cristianisme s'explica pel context polític i ideològic de la crisi del segle III, un període en què s'ha produït l'ensorrament de la figura imperial i es procura el

⁵⁷ JONES (1964), vol. I, p. 32-35 i 71-76.

⁵⁸ Marta SORDI (1979), «Rapporti fra il cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II, 23, 1, p. 340-374; Reinhard SELINGER (2004), *The mid-third century: persecutions of Decius and Valerian*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

seu restabliment sobre unes bases divines que els cristians neguen i critiquen de manera oberta i notòria, principalment, negant-se a participar en les cerimònies públiques de culte imperial.

6. BALANÇ CONCLUSIU

L'acumulació de desastres militars esdevinguts a les fronteres, especialment entre 249 i 270, les baralles entre generals, la passivitat dels déus ancestrals i la pujada de preus, a més de l'escassetat de productes que hi anà associada, foren les realitats habituals que hagueren d'afrontar decenni rere decenni una gran part de la població plebea de l'imperi, que constatava com, generació rere generació, les coses no milloraven gaire. Per tant, podríem dir que fou per desesperació que els habitants de l'Imperi acabaren claudicant en tot allò que la monarquia els va demanar, principalment, un canvi de model d'estat en què l'emperador podia exercir el poder de manera obertament despòtica, tot i que perfectament justificada per mitjà d'una legitimació teocràtica. No ens ha d'estranyar, doncs, que, segons la tradició, el responsable principal de la sortida del període de crisi fos l'emperador Dioclecià (284-305), a qui tant els antics com els moderns consideren el principal impulsor de la política de divinització imperial. Al llarg d'aquest article hem pogut constatar que el restabliment de la confiança del poble en el seu líder fou l'aspecte en què es van invertir més recursos, tant econòmics com ideològics, principalment: un nou fast que subratllava el caràcter heroic i totpoderós de la monarquia, les inscripcions grandiloqüents i les llegendes numismàtiques de caràcter propagandístic. Per tant, d'alguna manera, podríem dir que aquest emperador se'n va sortir perquè va convèncer els seus súbdits que només superarien la crisi confiant en les capacitats de l'estat i cedint, més per força que de grat, en els seus drets individuals. Són molts els períodes de la història en què aquest model per a superar les crisis econòmiques ha inspirat determinats líders (com ara a l'alemanya nazi); només que nosaltres avui dia aquest sistema de govern l'anomenem, à *juste titre*, dictadura.

No obstant el seu èxit inicial, la restauració aconseguida per Dioclecià i la dinastia constantiniana va començar a fer fallida en el període 363-476. Si bé les mesures politicoideològiques i econòmiques es van mostrar eficaces, la qüestió militar, mai resolta de manera definitiva (atès que es va solucionar invertint quantitats ingents de diners per a mantenir un exèrcit costosíssim), va esdeve-

nir el principal responsable de la davallada de l'Imperi a Occident⁵⁹ (no convé oblidar que l'Imperi romà va sobreviure fins a 1453, però a Orient i sota una denominació d'encuny occidental que el qualifica d'Imperi «bizantí»).

Així doncs, des de la pujada al tron de Valentinià I (364-375), l'agressivitat dels pobles veïns de l'Imperi va agafar una nova embranzida. I les solucions al problema foren les mateixes que s'havien experimentat en els temps precedents: una diarquia, que va comportar una divisió territorial de l'Imperi amb el seu germà, Valent (364-378). Novament, els principals maldecaps militars provinueren dels pobles gots, especialment dels visigots, que el 9 d'agost de 378 van infringir a Adrianòpolis una dura derrota a Valent, tan terrible que fins i tot l'emperador va morir en el decurs de la batalla i els visigots ja no pogueren ser expulsats de l'interior de l'Imperi (Ammià Marcel·lí, *Història*, 31, 12, 4-13, 16; Zòsim, *Història nova*, 24, 1-2; Jordanes, *Història dels gots*, 26).⁶⁰ Adrianòpolis, per tant, va obrir una nova crisi que s'allargà fins al 416, car l'Imperi es va trobar amb un exèrcit got a l'entorn d'uns 10.000 genets, acompanyats de les seves esposes i nens, campant a plaer dins les províncies orientals, amb un exèrcit oriental completament desfet i incapaç de presentar cap mena d'oposició i un Imperi Occidental que no podia acudir en ajut seu perquè tampoc no passava pel seu millor moment. El sobirà oriental no va tenir més remei que assimilar-los utilitzant la fórmula que ja s'havia emprat abans, però mai amb aquest abast: el pacte de federació (*foedus*), que convertia *tot* el poble dels visigots en soldats a sou i al servei dels interessos defensius de l'Imperi (Jordanes, *Història dels gots*, 27-28, 139-145). Ara bé, els visigots no foren aliats fàcils i l'Imperi tampoc no fou un amo just. Així, per un conjunt de malentesos en què totes dues parts tingueren part de culpa, la crisi oberta entre romans i visigots va culminar en el setge de la ciutat de Roma l'agost de 410, conclòs amb un saqueig pactat entre els gots i els ciutadans de Roma que va durar tres dies (Orosi, *Històries contra els pagans*, 7, 39, 1-40, 2; Joan Zonares, *Annals*, 13, 21). Aquest *tour de force* entre els gots i l'Imperi va acabar el 416, quan es va concedir als visigots l'assentament permanent al sud-est de la Gàl·lia (nucli inicial del regne visigot de Tolosa).

59. JONES (1964), vol. II, p. 1025-1068; Josep VILELLA i Pere MAYMÓ (2000-2002), «Religion and Policy in the Coexistence of Romans and Barbarians in *Hispania* (409-589)», *Romano-Barbarica*, núm. 17, p. 193-236.

60. Amb relació a la transcendència històrica d'aquesta derrota romana: Alessandro BARBERO (2005), *9 agosto 378: il giorno dei barbari*, Bari, Laterza.

Imitant el procediment dels gots, altres pobles germànics van provar fortuna travessant en massa la frontera i demanant, de grat o per força, un lloc en què assentar-se. Un dels casos d'imitació més coneguts és el de vàndals, sueus i alans, que travessaren el Rin el 406 i el 409 van entrar a la península Ibèrica i s'hi van assentar. Pel que fa als vàndals, el 429 van passar a Àfrica i el 435, amb la conquesta de Cartago, es van convertir en els amos del nord d'Àfrica Occidental, uns territoris que al cap de poc temps van ampliar amb la conquesta de Sicília, Sardenya i les Balears. De fet, la supremacia dels vàndals a Occident fou tan aclaparadora que el 455 sotmeteren Roma a un saqueig, el segon que aquesta ciutat patia en el segle v (i el tercer en la seva mil·lenària història).

Així doncs, els romans que a l'entorn del 410 van tenir notícia de la caiguda de la seva antiga capital, la *caput mundi* de l'Imperi, i que a més veien campar a plaer pel seu territori aquestes tribus de guerrers germànics que en principi eren aliats federats, però que es proveïen d'allò que necessitaven saquejant els camps i les ciutats que trobaven en el seu camí, van començar a reviuire les pors d'una nova crisi del segle III, de la qual potser, aquest cop, no veien clar que arribarien a sortir-se'n. Així ho reflecteixen les paraules de Jeroni, qui tot i residir a Betlem, tremendament traumatitzat en tenir coneixement del saqueig visigot de la ciutat de Roma el 410, escrigué: «La llum més brillant sobre la terra s'ha apagat, el dia en què l'Imperi s'ha vist privat del seu cap; el dia en què, per parlar amb tota correcció, tot el món s'ha fet malbé en la ruïna d'una sola ciutat» (Jeroni, *Carta*, 128, 5).

Així doncs, en moltes regions d'Occident, que a inicis del segle v ja es trobaven en mans de vàndals, sueus, visigots, francs o burgundis (i, per tant, a molta distància cronològica encara de la deposició del darrer emperador romà el 476), els seus habitants d'ascendència romana tenien plena consciència que aquell Imperi en què havien crescut (o fins i tot que les generacions infantils ja ni tan sols havien conegut i només n'havien sentit a parlar) estava en plena agonia i no es recuperaria mai més. Aquest cop, les ferides eren mortals i les tècniques tradicionals difícilment servirien per a superar la crisi. Un nou món estava germinant, el medieval, en el qual les concepcions teocràtiques baiximperials del poder encara tenien un gran paper per complir.⁶¹

61. Sobre la cristianització del món antic, vegeu, especialment: Peter BROWN (1978), *The making of Late Antiquity*, Cambridge-Londres, Harvard University Press.